

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.20>

МАЛАНЮК Н.Ю.

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ВІТЧИЗНЯНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ МАЙБУТНЬОГО

THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN DOMESTIC JUDICIARY: TODAY'S CHALLENGES AND FUTURE PROSPECTS

Мета. Метою роботи є всебічний аналіз принципу верховенства права як фундаментальної засади правової системи України, з'ясування його змісту, особливостей реалізації у законодавстві та судовій практиці, а також визначення викликів і перспектив його подальшого розвитку. **Методика** дослідження базується на всебічному аналізі та узагальненні науково-теоретичних джерел із подальшим формуванням аргументованих висновків і виробленням практичних рекомендацій. **Результати** роботи полягають у розкритті сутності принципу верховенства права як базової засади правової системи України, аналізі його реалізації в адміністративному, цивільному та кримінальному судочинстві, а також у виявленні сучасних викликів і перспектив його розвитку. На основі опрацьованих джерел сформульовано висновки щодо необхідності гармонійного поєднання букви закону з духом права та вироблено практичні рекомендації для вдосконалення правозастосовної практики. **Наукова новизна** полягає у комплексному підході до аналізу принципу верховенства права як синтезу формальної законності та ціннісних орієнтирів справедливості, гуманізму й гідності людини. У роботі вперше здійснено узагальнення практики Конституційного Суду України, Верховного Суду та ЄСПЛ у взаємозв'язку з науковими підходами до тлумачення цього принципу, що дозволило показати його прикладне значення для різних галузей судочинства. Крім того, визначено сучасні виклики та перспективи реалізації верховенства права в умовах воєнного стану й трансформації української правової системи. **Практична значимість** полягає у можливості використання результатів дослідження для вдосконалення правотворчої та правозастосовної діяльності, зокрема у сфері забезпечення верховенства права в судочинстві. Вони можуть бути корисними для підвищення ефективності механізмів захисту прав людини, розробки прозорих процедур відбору та оцінювання суддів, удосконалення правової аргументації у судових рішеннях, а також для зміцнення довіри громадян до судової системи.

Ключові слова: верховенство права, права людини, справедливість, пропорційність, правова держава, Конституційний Суд України, судова практика, правова політика, кримінальне судочинство, цивільне судочинство.

Purpose. The purpose of the work is a comprehensive analysis of the principle of the rule of law as a fundamental principle of the legal system of Ukraine, clarification of its content, features of implementation in legislation and judicial practice, as well as identification of challenges and prospects for its further development. **Methodology.** The study is based on a comprehensive analysis and generalization of scientific and theoretical sources with the subsequent formation of reasoned conclusions and development of practical recommendations. **Results.** The work consists in revealing the essence of the principle of the rule of law as a basic principle of the legal system of Ukraine, analysis of its implementation in administrative, civil and criminal proceedings, as well as in identifying modern challenges and prospects for its development. Based on the sources

studied, conclusions are formulated regarding the need for a harmonious combination of the letter of the law with the spirit of the law and practical recommendations are developed for improving law enforcement practice. **Originality** consists in a comprehensive approach to the analysis of the principle of the rule of law as a synthesis of formal legality and value orientations of justice, humanism and human dignity. The work first summarizes the practice of the Constitutional Court of Ukraine, the Supreme Court and the ECHR in connection with scientific approaches to the interpretation of this principle, which made it possible to show its applied significance for various branches of justice. In addition, modern challenges and prospects for the implementation of the rule of law under martial law and the transformation of the Ukrainian legal system are identified. **Practical significance** is the possibility of using the results of the study to improve law-making and law-enforcement activities, in particular in the field of ensuring the rule of law in justice. They can be useful for increasing the effectiveness of human rights protection mechanisms, developing transparent procedures for the selection and evaluation of judges, improving legal reasoning in court decisions, as well as for strengthening citizens' trust in the judicial system.

Key words: *rule of law, human rights, justice, proportionality, the rule of law, the Constitutional Court of Ukraine, judicial practice, legal policy, criminal justice, civil justice.*

Постановка проблеми. Незважаючи на закріплення принципу верховенства права у статті 8 Конституції України, його практична реалізація стикається з низкою труднощів. Зокрема, спостерігається тенденція до формалізації цього принципу, коли його зміст зводиться лише до букви закону без урахування справедливості та гуманізму. Правова невизначеність, суперечлива судова практика, воєнні умови та політичний вплив ускладнюють забезпечення належного захисту прав людини. У результаті постає проблема гармонійного поєднання правових норм із загальнолюдськими цінностями та вироблення ефективних механізмів реалізації верховенства права у сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз досліджень свідчить, що принцип верховенства права є фундаментом правової системи України. У працях Я. Демченка, Т. Чепульченко та А. Зайця підкреслюється його зв'язок із природними правами людини, обмеженням державної влади та системним характером правопорядку. Конституція України закріплює верховенство права на найвищому рівні, а сучасні дослідження акцентують його значення в адміністративному судочинстві.

Судова практика конкретизує цей принцип: рішення КСУ 2004, 2010, 2011 років визначили його як ціннісну основу справедливості й недопустимості незаконних доказів; рішення Верховного Суду (2019, 2020) підкреслили значення принципу пропорційності. Нормативну базу становлять ЦПК, КПК, КК, а також Конвенція про захист прав людини та практика ЄСПЛ (справа «Каверзін проти України», 2012).

У підсумку верховенство права постає як синтез формальної законності та цінностей справедливості, гуманізму й гідності людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Верховенство права доцільно розглядати як відображення природного пріоритету прав і свобод людини над розвитком системи об'єктивного права та правової системи загалом. Як наголошує Я. О. Демченко, невід'ємні права людини мають первинний і вищий характер, адже саме вони визначають зміст і спрямованість правового регулювання, «ведучи» його за собою [1]. У цьому ж ключі Т. О. Чепульченко підкреслює, що верховенство права як базовий принцип правової держави зумовлює підпорядкування закону державі, її органам, посадовим особам, організаціям і громадянам. Водночас сам закон повинен бути справедливим і гуманним, закріплювати невід'ємні права – на життя, свободу та особисту недоторканність. При цьому свобода, як одна з основних цінностей, не є абсолютною, адже передбачає певні межі. Саме тому будь-які закони та нормативні акти мають узгоджуватися з правами людини й бути підпорядкованими принципу їх непорушності [2, с. 186].

На нашу думку, верховенство права полягає не лише у формальному домінуванні закону чи у визнанні природних прав людини, а у гармонійному поєднанні цих двох аспектів. Закон має виступати інструментом реалізації прав і свобод, а не самоціллю. Якщо ж норма суперечить ідеї справедливості чи обмежує базові права, вона втрачає легітимність, навіть залишаючись чинною формально. У цьому сенсі верховенство права виконує функцію «містка» між буквою закону й моральними орієнтирами суспільства.

А. Заєць конкретизує, що верховенство права реалізується через такі складові, як мінімальна достатність правового регулювання за умови його всезагальності, обмеженість державної влади правами і свободами громадян, позапартійність права та його незалежність від політичного впливу, а також верховенство Конституції й законів України [3, с. 3]. Водночас, за зауваженням В. Тація, відрив верховенства права від верховенства Конституції та законів веде до свавілля, а зведення його лише до панування закону – до ухвалення несправедливих і негуманних актів [4, с. 316].

Тому, вищенаведені підходи взаємно доповнюють одне одного: верховенство права неможливо звести ні до формальної законності, ні до абстрактних ідеалів. Його сутність полягає у синтезі – закон має відповідати Конституції, а сама Конституція повинна втілювати природні права та універсальні цінності. Лише за такої умови правова система здатна забезпечити справедливий баланс між владою держави та правами людини.

Згідно з частиною першою статті 8 Конституції України, в нашій державі визнається і діє принцип верховенства права. Його сутність полягає в утвердженні панування права у суспільстві, що покладає на державу обов'язок забезпечувати його реалізацію як у нормотворчій, так і в правозастосовній діяльності. При цьому закони, які виступають основною формою втілення цього принципу, мають бути пронизані ідеями соціальної справедливості, свободи та рівності [5].

У своїх рішеннях Конституційний Суд України неодноразово підкреслював, що верховенство права вимагає від держави його всебічної реалізації як у сфері законотворчості, так і при застосуванні права. Закони, будучи ключовим інструментом цього процесу, повинні відображати фундаментальні засади справедливості, гуманізму й рівності. Водночас верховенство права не обмежується лише формально-юридичними нормами, а охоплює й інші соціальні регулятори – мораль, звичай та традиції, легітимовані суспільством і зумовлені історично сформованим культурним рівнем. У комплексі ці елементи формують цілісне розуміння права як втілення ідеї справедливості та ціннісної основи правопорядку, що знайшла своє закріплення у Конституції України [6, с. 237; 7].

Одним із показових прикладів тлумачення принципу верховенства права у практиці Конституційного Суду України є Рішення від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 (справа про призначення судом більш м'якого покарання) [8]. У ньому Суд наголосив, що верховенство права є основоположним конституційним принципом, який передбачає панування права у суспільстві. При цьому він не зводиться лише до формальних норм законодавства, а охоплює ширший ціннісний зміст, включаючи принципи справедливості, гуманізму та розумності. Конституційний Суд підкреслив, що норми права мають тлумачитися у світлі цих засад, а у випадку суперечності букви закону з духом права пріоритет слід віддавати саме останньому. Це підхід, що утверджує ідею гармонійного поєднання правових норм із загальнолюдськими цінностями.

У практиці цивільного судочинства Верховний Суд та Велика Палата неодноразово підкреслювали, що реалізація принципу верховенства права неможлива без застосування похідного від нього принципу пропорційності.

Так, у Постанові Великої Палати Верховного Суду від 26 червня 2019 року у справі № 761/9584/15-ц (провадження № 14-623цс18) було розглянуто питання відповідальності роботодавця за несвоєчасний розрахунок із працівником при звільненні [9]. Суд звернув увагу, що якщо обсяг такої відповідальності не обмежується у часі та не залежить від розміру простроченої заборгованості, то за певних обставин він може стати явно неспівмірним наслідком правопорушення. Така ситуація є несправедливою не лише щодо роботодавця, але й щодо інших працівників чи третіх осіб, адже надмірні виплати можуть поставити під загрозу виконання інших соціально важливих зобов'язань (зокрема, виплату зарплати). Відтак, суд визнав, що відсутність можливості зменшення такої відповідальності може призводити до очевидно нерозумних і несправедливих результатів, що суперечить принципу пропорційності та верховенства права.

Подібна логіка була підтверджена у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 07 квітня 2020 року у справі № 756/9379/15-ц (провадження № 61-7251св19) [10]. Розглядаючи питання пропуску строку для прийняття спадщини, суди виходили з того, що поважність причин пропуску має оцінюватися індивідуально у кожній справі, з урахуванням конкретних обставин. Верховний Суд прямо вказав, що принцип «пропорційності» є складовою верховенства права, адже забезпечує баланс між інтересами особи та суспільства. При цьому суд посилався на практику ЄСПЛ, відповідно до якої навіть якщо втручання у право власності здійснюється на підставі закону і в інтересах суспільства, воно визнається порушенням статті 1 Першого протоколу до Конвенції, якщо відсутній розумний баланс між легітимною метою та обмеженнями для особи.

Обидва рішення демонструють, що українські суди, застосовуючи принцип верховенства права, виходять за межі формальної букви закону і орієнтуються на його ціннісний зміст – справедливість, добросовісність та розумність. Вони підкреслюють, що судочинство повинно захищати права людини не формально, а реально, запобігаючи надмірним або непропорційним втручанням у права та інтереси сторін.

У кримінальному судочинстві принцип верховенства права набуває особливої ваги, оскільки саме тут вирішується питання про обмеження базових прав людини – свободи, гідності та недоторканності. Відповідно до статті 8 Конституції України, верховенство права визнається і діє як основоположний принцип, а стаття 2 КПК України визначає, що завданням кримінального провадження є не лише викриття злочину та покарання винних, а й забезпечення прав і свобод людини. Конституційний Суд України неодноразово підкреслював, що застосування кримінального закону чи процесуальних норм має ґрунтуватися на пріоритеті прав людини, справедливості та гуманізму. Зокрема, у Рішенні від 29.06.2010 № 17-рп/2010 Суд наголосив, що верховенство права вимагає тлумачення кримінально-правових норм у світлі принципів справедливості, розумності та пропорційності.

Зміст цього принципу в кримінальному процесі виявляється через низку ключових засад. Передусім це презумпція невинуватості (ст. 17 КПК, ст. 62 Конституції), яка гарантує, що ніхто не може вважатися винним, доки його вину не доведено в установленому законом порядку й не підтверджено обвинувальним вироком суду [13; 5]. Вона захищає людину від свавілля держави й утверджує пріоритет гідності особи. Важливим елементом є й право на справедливий суд (ст. 6 ЄКПЛ, ст. 21 КПК), що забезпечує дотримання принципів змагальності, рівності сторін і незалежності суду [13; 14]. Не менш значущим є принцип пропорційності покарання (ст. 65 КК України), який вимагає призначати покарання відповідно до тяжкості злочину, обставин його вчинення та особистості винного, виключаючи як надмірну суворість, так і м'якість [15].

Крім того, верховенство права забезпечується через заборону зворотної дії закону, що погіршує становище особи (ст. 58 Конституції, ст. 5 КК України), що гарантує стабільність правового порядку й захист довіри громадян до права [5; 15]. Особливу увагу приділено й захисту від катувань та нелюдського поводження: у справі Каверзін проти України (2012) ЄСПЛ [16] чітко зазначив, що верховенство права несумісне з використанням доказів, здобутих із порушенням фундаментальних прав людини.

До прикладу, Рішення Конституційного Суду України від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011 у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України має принципове значення для розуміння та практичного застосування принципу верховенства права в кримінальному судочинстві []. Суд підтвердив, що обвинувачення особи не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а саме: із порушенням конституційних прав і свобод людини, без дотримання встановленого законом порядку чи отриманих особами, які не уповноважені на проведення оперативно-розшукової діяльності. Такий підхід безпосередньо випливає із статті 8 Конституції України, яка закріплює принцип верховенства права, і підкреслює, що право не може обмежуватися лише формальним дотриманням букви закону, а має відображати фундаментальні цінності – гідність, свободу, справедливість.

Особливо важливим є висновок Суду про те, що навіть фактичні дані, зібрані «випадково» приватними особами, можуть використовуватися як докази, якщо вони не були отримані шляхом свідомого порушення конституційних гарантій чи незаконного втручання у приватне життя. Натомість будь-які матеріали, здобуті через порушення прав людини або вихід за межі повноважень державними чи недержавними суб'єктами, визнаються недопустимими.

Таким чином, у даному рішенні принцип верховенства права проявився як реальний механізм захисту особи від свавільного втручання держави у сферу її прав і свобод. Конституційний Суд чітко встановив, що мета кримінального процесу не може виправдовувати порушення конституційних гарантій, а дотримання вимог законності при збиранні доказів є не лише технічним правилом, а й однією з ключових умов справедливого правосуддя. Це рішення стало орієнтиром для подальшої практики судів загальної юрисдикції, які зобов'язані оцінювати допустимість доказів у світлі принципу верховенства права та європейських стандартів захисту прав людини.

Тому, можемо відзначити, що верховенство права у кримінальному судочинстві означає, що держава, переслідуючи злочини, не може обмежуватися лише буквою закону, а зобов'язана забезпечувати баланс між інтересами правосуддя та захистом прав людини. Це є гарантією того, що навіть у конфлікті з державним апаратом особа залишається суб'єктом права, а не його об'єктом, а кримінальний процес зберігає свій гуманістичний і справедливий зміст.

У ході проведеного дослідження та на основі опрацьованого матеріалу можна констатувати, що виклики сьогодення у сфері реалізації принципу верховенства права мають комплексний і багатограний характер, істотно впливаючи на стабільність і дієвість правової системи України.

Одним із найбільш проблемних аспектів є тенденція до формалізації цього принципу, коли верховенство права зводиться виключно до букви закону без урахування його ціннісного змісту. Це справді створює загрозу відходу від ідей справедливості та гуманізму. Водночас важливо підкреслити, що правова невизначеність і відмінності у судовій практиці поступово долаються завдяки активній ролі Верховного Суду та Конституційного Суду, які у своїх рішеннях орієнтують суди на єдність тлумачення та пріоритет прав людини.

Воєнні реалії, хоч і створюють ризик надмірного обмеження прав, водночас актуалізували значення верховенства права як гарантії від зловживань та свавілля держави. Політичний вплив і недосконалість законодавчої бази залишаються викликами, проте саме в цих умовах формується нова культура правотворчості, що більше орієнтується на європейські стандарти та практику ЄСПЛ.

Висновки. Отже, попри наявні проблеми, ситуація не є безнадійною: виклики стають водночас і можливостями для розвитку. Верховенство права поступово набуває дедалі більшої реальної ваги у правозастосуванні, стаючи основою для зміцнення демократичних інститутів і захисту прав людини в Україні.

Перспективи розвитку принципу верховенства права в Україні виглядають доволі обнадійливо, навіть попри сучасні виклики. По-перше, європейська інтеграція та імплементація стандартів ЄСПЛ поступово формують більш послідовну судову практику, орієнтовану на захист прав людини та принцип справедливості. По-друге, активна діяльність Конституційного Суду та Верховного Суду задає вектор до подолання правової невизначеності, зміцнення принципу пропорційності та гуманізму у правозастосуванні. По-третє, воєнні реалії, попри ризики, стимулюють суспільство та державу до переосмислення ролі права як фундаментальної цінності, здатної обмежувати свавілля влади навіть у кризових умовах.

У майбутньому перспективним є розвиток правової політики, що поєднує букву закону з духом права, а також удосконалення законодавства шляхом усунення прогалин і колізій. Особливе значення матиме формування високої правової культури та довіри до судової системи, адже саме вони забезпечать реальну дієвість верховенства права.

Таким чином, перспективи полягають у поступовій трансформації принципу верховенства права з декларативної норми у дієвий механізм, що гарантує справедливий баланс між інтересами держави й правами людини та слугуватиме фундаментом побудови правової, демократичної держави в Україні.

Список використаних джерел:

1. Демченко Я.О. Принцип верховенства права. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. С. 189-193. DOI: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/12/35.pdf>.
2. Чепульченко Т.О. Верховенство права як основоположний принцип сучасного правотворення. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2020. № 2. С. 185-188.
3. Заєць А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування). *Вісник Академії правових наук України*. 2017. № 1. С. 3-13.
4. Загальна теорія права: підручник / за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
5. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/ 96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. DOI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
6. Козинець І.Г., Мишаста К.Б. Принцип верховенства права в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Випуск 64, 2021. С. 235-239
7. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 № 15-рп/2004. DOI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ v015p710-04#Text>.
8. Рішення Конституційного суду України від 29.06.2010 № 17-рп/2010. DOI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text>.

9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 червня 2019 року у справі № 761/9584/15-ц (провадження № 14-623цс18). DOI: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87952206>.

10. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 07 квітня 2020 року у справі № 756/9379/15-ц (провадження № 61-7251св19). DOI: <https://ips.ligazakon.net/document/C012710>.

11. Цивільний процесуальний кодекс України : Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 40-41, 42, ст.492. DOI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

12. Верховенство права. DOI: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Olijnyk.pdf.

13. Кримінальний процесуальний кодекс України : Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88. DOI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

15. Кримінальний кодекс України : Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131. DOI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

16. Справа «Каверзін проти України» : Європейський суд з прав людини від 15 травня 2012 року. DOI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851#Text.

17. Рішення Конституційного Суду України від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011. DOI: <https://ccu.gov.ua/docs/631>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.